

Асаналиева К.А.
К.Тыныстанов ат. ЫМУ

ЭРНИС ТУРСУНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ СЫНЫНДА

Э.Турсуновдун чыгармачылыгына окумуштуу, сынчылардын кызыгуусу жана изилдөө иштери 50-60-жылдарда эмес, кийинчерээк, тактап айтканда, 80-жылдары башталган. Ал эми 50-жылдары гезит-журналдарда саналуу гана макалалар жарык көргөн экен. Мисалы: 1955-жылы жарык көргөн Э.Турсуновдун “Гүл” аттуу ыр китебине С.Егиналиевдин “Балдарга арналган бир жыйнак” аттуу сын макаласы [5, 4-6.]. жарыяланган. Макаланын автору бул жыйнакка киргизилген ырлар боюнча тематика, сюжет түзүү жагынан автордун кеңири түшүнүгү бар экенин белгилейт.

Сынчы К.Эдилбаев “Китеп тагдыры сөз тагдыры” аттуу макаласында Э.Турсуновдун чыгарма-чылыгына алгачкылардан болуп оң баа берет. Ал 1978-жылы чыккан “Автопортрет” ыр жыйнагына кыйла кеңири пикир билдирип: “Э.Турсуновдун китебинде азыркы кезде кыргыз лирикасында көбүрөөк иштелип жаткан темалар, идеялык-эстетикалык умтулуулар жана ага мүнөздүү ийгилик менен мүчүлүштөр бар. Биринчи иретте, бул лирикалык китеп жөн эле карандай расчет менен мисирейип отуруп алып ыр жасоочулуктун эмес, кыйла изденүүнүн, эргүүнүн жана бир топ эмгектин жемиши экенин китептеги дурус лирикалык түрмөктөр ырастап турат,”-дейт [8, 60-6.].

Белгилүү сынчы К.Ботояровдун “Ким жыттабайт сүйүү чиркин гүлүнөн” аттуу макаласында, жалпысынан, кыргыз поэзиясындагы арзуу лирикасынын идеялык-эстетикалык өсүп-өрчүү жолдору, өксүктөрү жөнүндө сөз болот. “Айрым акындарыбыздын сүйүү ырларында маселенин бир гана жагы - денеге болгон суктануу гана бар экендиги байкалат. ”Ар кимдин сүйгөн малы бар” дегендей, айрым акындын аял денесинен өзүнө жаккан бир мүчөсү болот да, ыктуу-ыксызына карабай эле ырынын бир өңүрүнө жамай салчу адаты бар. Алалы:

Ачык жатты ай көрүнгөн алкымың,
Ачык жатты колго толо балтырың.

Ак чыныдай төшүң тиреп илипчик,
Ак балтырды сууга салып олтурдуң.

Бала мисал сууга кирген шапшынып,
Балтырыңдан өөп турду алтын көл.

(Мисалдардын баары Э.Турсуновдун “Жигиттер”, -Ф.; “Кыргызстан”, 1970-ж. жана “Бийиктик”, Ф.:“Кыргызстан”, 1973-ж. жыйнактарынан келтирилди) Албетте, ар ким өзүнө жаккан нерсени айтууга акылуу. Бирок он жолу эмес. Эгер он жолу айткысы келсе, он түрдүүчө айтсын. Бул жердеги мисалдардан көрүнүп тургандай, акын жалгыз “балтырдан” башка эч нерсе ойлоп тапкан эмес. Анысы аз келгенсип: өтө интимдүү сезимге берилгендикти демонстрациялап жатат” [4, 24-6.].

Белгилүү сынчы К.Байжигитов да “Ыр – турмуштун канаты” деген макаласында Э.Турсуновдун ырларындагы ушу сыяктуу кемчиликтерди белгилей кетет.” Азыркы учурда кыргыз поэзиясында көзгө дароо урунчу темалардын бири - махабат темасы. Махабат темасына келгенде, менимче, акын Э.Турсунов “алдына адам чыгарбайт”. Анын соңку ырлар жыйнагы (“Авторпортрет”. “Кыргызстан”, 1978-ж.) толугу менен биздин ойду ырастай алат.

Мен, мисалы, аба менен дем алып.

Сага берсем денемен от чыгарып.

Сен, мисалы, менден ысык от алып,

Тукумдарга жайыласың тутанып [3, 31-б.].

Бул жыйнакты колуна кармаган адам махабат ырларынын аябай майдаланып кеткенин баамдабай койбойт. Акын, аял менен эркектин интимдүү турмушун, эротикалык мотивдерди “мазмундуулук” деп түшүнүүсү жана ошол багытта “талыкпай изденүүсү” бизди кабатыр кылбай койбойт” [3, 41-б.].

А.Эркебаевдин “Элдик эпостон адабий эпоско” аттуу адабий изилдөөлөр жана сын макалалар жыйнагынын ичине кирген “80-жылдардагы поэзиябыздын арымы” аттуу макаласында да Э.Турсуновдун адресине да ушуга окшош сын-дооматтар айтылат: “Адабий сын убагында калыс көрсөткөнүнө карабастан, Э.Турсунов өз “салтын” улантууда. “Чексиз Сүйүү” аттуу китебинде муну кайрадан да ырастайт: “Мурдагы эле бир милдетти аткарып, махабатты күүгө салам кайрадан”. Албетте, акындын “махабатты” кайрадан күүгө салышына, чексиз сүйүүгө берилгендигине эч каршылык жок. Бирок махабатты (асылдыкты, тазалыкты, назиктикти) анын кайрадан да анатомиялык көрүнүш, эротизм кейпинде түшүндүрүшү чечкиндүү нааразычылык туудурат” [9, 177-б.].

Ушу сыяктуу көптөгөн сын-дооматтар басма сөз беттеринде ошо мезгилде көп айтылып жүрдү, канткенде совет мезгилиндеги идеология да өз таасирин тийгизбей койгон жок. Ал убакта адамдын жеке турмушу, сүйүүсү, каалоосу, эңсөөсү акыркы орунда туруп, беш жылдыктын планын качан төрт жылда аткарып салабыз, качан коммунизмге жетebиз деген ой гана совет элин түйшүккө салып туруш керек эле. Ал мезгилдеги жазылган сүйүү ырлары эмгек темасы менен коштолбой жазылчу эмес. Лирикалык каарман, сөзсүз түрдө, эмгектин алдынкысы болгон кызылчачы, пахтачы кызга ашык болуп, анын совет өлкөсүнө кошкон салымына суктанып жазчу. Ошондуктан акындардын алгачкы жыйнактарындагы сүйүү ырлары анча жалыны жок, кургак саясаттын кучагында калган. Бул көрүнүш ошол убактагы акындардын бардыгына дээрлик тиешелүү. Мындай көз караштар кийинки мезгилдерде гана такыр өзгөрдү. Э.Турсунов ошол мезгилде эле аялдын нукура сулуулугун даңазалап, келишимдүү келбетине суктанып жазган ырлары, ал учурда өтө терс, одоно көрүнүп “акын өтө интимдүү сезимди демонстрациялады” деп айрым адабиятчылар сын айтышкан.

Лириканын тематикалык жиктелишине көңүл бурсак, сан жагынан алганда сүйүү ырлары биринчи орунда турат. Ал эмес тарыхта да, өз чыгармачылыгын бүтүн бойдон жалаң ушул тематикага арнап койгон залкар акындар бар. Алар махабат лирикасынын теңдешсиз үлгүлөрүн жаратып кетишкени баарыбызга

белгилүү. Атап өтсөк, Данте, Петрарка, Катулл жана Омар Хайямдын ырларынан жалындын учуну чачырап, ар бир окурмандын жүрөгүнө от жагат. Э.Турсунов Омар Хайям болуп кетпесе да, азыркы убакка чейин өзүнүн чыгармачылыгында сүйүүнү, аялды даңазалап келгени күнөө же кемчилик болбош керек эле. Кеп акын аялзатын канчалык чебер, көркөм, таасирдүү даңазалай алды деген маселеде болчу.

“Евгений Онегин” романынын үчүнчү котормосу Эрнис Турсуновго таандык. Бул үчүнчү котормого көптөгөн сын-дооматтар болду, айта кетсек К.Артыкбаевдин “Евгений Онегиндин” жаңы котормосу” аттуу макаласында: “Жаңы котормодогу Венера, Фортуна, Лель Гименей, Ипокрена, Аврора, Нереида, Аврора сыяктуу сөздөр колдонулбай тап такыр түшүп калгандыктан, ал сөздөрдүн берген маанилери жетиңкиребей көмүскөдө кала берип, анын ордуна жеңил-желпи кыргыздаштырылган түшүнүктөр пайда болгон. Муну котормочу эске алса болмок. Э.Турсуновдун котормосу боюнча менин эң орчундуу дооматымдын бири ушул” [3, 186-б.].

Көрүнүктүү окумуштуу Д.Кулбатыров “Көркөм котормодогу чеберчилик маселелери” аттуу китебиндеги “Евгений Онегиндин” үч котормосу” деген макаласында Э.Турсуновдун котормосуна кеңири токтолот: “Э.Турсуновдун калеминен жаралган “Евгений Онегиндин” үчүнчү котормосу бардык жакшы көркөм чыккан жерлерине карап баалаганыбызда да, абдан эле солгун, өңү азыңкы, сөздөрү таасирсиз жаралган. Анда али кыргыз окуучуларынан жашынып жаткан эң кызыктуу ойлор, көп көркөм боектор дагы жакшылап изденип, чыгармачылык менен которулса, оригиналдуу поэзиябызды байытууга, өстүрүүгө көмөктөшчү зор кубат бар” - деп [6, 101-б.].

Окумуштуу Д.Кулбатыров Э.Турсуновдун “Евгений Онегинин” биринчи жолку таржымадагы кемчиликтерди көрсөтүп, кийинки котормолорунда изденүү менен эмгектенсе чоң ийгиликтерге жетишерин көрөгөчтүк менен айтыптыр. Баарыбызга белгилүү, Э.Турсунов ушу сыяктуу көп сын-дооматтарды, кемчиликтерди эске алып “Евгений Онегинди ” кайра колго алып өжөрлөнүп иштеп, мыкты котормо жаратты.

Айта кетчү нерсе, Пушкиндин “Евгений Онегин” романына үч жолу кайрылып, (1967, 1988, 2004-жылдары) кайрадан иштеп чыгуунун өзү эле котормочунун өз ишине жоопкерчилик мамилесин гана эмес, эң негизгиси бул улуу чыгармага акындын дилинин тазалыгын айгинелеген факты болуп эсептелет.

Филология илимдеринин кандидаты Р.Сыдыкова 2008-жылы, 12-декабрда “Агым” газетасына жарыяланган “Кооз шумпай арбап паанаңан, колго түштү ууз жаш денең” аттуу макаласында Э.Турсуновдун Дүйнөлүк поэзиянын антологиясына кирген “Евгений Онегинди” үчүнчү жолку которушу жөнүндө мындай дейт: “Романды түшүнүш үчүн Пушкинди курчап турган чөйрөнү, ал жашаган доордун идеясын, анын карама-каршылыктарын, күндөлүк турмуштун майда-баратына чейин билүү зарылдык туудурат. Ошондуктан орусча чыккан академиялык басылыштан толук которуп, толук комментарийлеп, романдын жазыла баштаган датасынан бүткөнгө чейинки күнүнө дейре изилдеп, Э.Турсунов

романга карата, Пушкинге карата, Пушкиндин дооруна карата илимий негизде мамиле кылган!” Андан тышкары, Р.Сыдыкова “Көркөм котормо маселелери” аттуу китебинде да Э.Турсуновдун башка котормолоруна да оң баа берет.

Филология илиминин докторлору К.Артыкбаев, К.Асаналиев, котормочу К.Абдыкеримовдор да аны котормо чыгармаларына кеңири талдоого алышкан. Карагулованын, Жороеванын “Постижение Онегинской строфы” деген илимий изилдөөлөрүндө котормого оң баасын беришкен.

Акындын дарегине ушул өңдүү көптөгөн ой-пикирлер, сындар болду. ”Көрө-көрө көсөм, сүйлөй-сүйлөй чечен” демекчи, акынды мындай сындар чындап такшалтты, накта чымыркантты. Өзүнүн багытынан бир да кыйшайбай, талбаган эмгек, күчтүү эрк менен ырдан ырды, котормодон котормону жарата берди. “Дүйнөлүк поэзиянын антология-сынын” баш сөзүн жазышкан адабиятчылар А.Акматалиев жана Н.Өмүрзакованын пикирин окуп, ушундай жыйынтыкка келесиң. ”Биз эмне үчүн Антологиянын биринчи китебинде Сүйүнбай Эралиев менен Эрнис Турсуновдун поэтикалык котормолорун гана бөлүп алдык? Анткени, бул акындар, биринчиден, жарым кылым бою котормочулукта системалуу түрдө ак ниет кызмат аткарып келе жатышат, экинчиден, алардын котормолору кыргыз адабий процессинде белгилүү даражада сөз кылууга арзыйт, үчүнчүдөн, өз чыгармачылыктарын котормодон бөлүп карашпайт, төртүнчүдөн, алардын котормочулук тажрыйбалары көпчүлүк үчүн, өзгөчө, котормочулук менен жаңыдан алып урушуп жүргөндөр үчүн көркөмдүк-эстетикалык сабак болот.”

Э.Турсуновдун романдары демекчи, кыргыз адабият айдыңында аттын кашкасындай таанылып калган чыгаан-окумуштуу, сынчылардын алгылыктуу пикирлери да бар. Аларга А.Акматалиевдин ”Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар” (Бишкек, 1999), К.Байжигитовдун “Мезгил жана адабий - көркөм кыймыл” (Адабий – сын макалалары. Б., 2011), М.Жумаевдин ”Жаңы мезгил жана адабият” (80-жылдардан бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз прозасы). - Б., 2012-ж. (Э.Турсуновдун “Балбай” романы ж.б.) сыяктуу эмгектерин кошууга болот. Ү.Култаева, Г.Мурзахметованын тарыхый роман боюнча диссертациялык эмгектеринде да Э.Турсуновдун романдары тууралуу азын-оолак сөз болот.

Р.Керимбекованын ”Шекспирдин сонеттери кыргыз тилинде” (Вестник КГНУ: научно-теоретический журнал. Филологические науки. Ч1. 1997-ж.) деген макаласында да анын сонеттери жөнүндө кыскача пикир айтылат.

Дээрлик 50 жылдан ашуун чыгармачылык түйшүгүндө жүргөн бараандуу жазуучу, акын, котормочу, публицист Э.Турсуновдун чыгарма-чылык өнөрканасына арналган атайын иликтөөлөр, сын-пикирлер мына ушулар менен чектелет. Көрүнүп тургандай, алар аз жана көбү жалпы адабий процесстин тутумунда айтылган ой-пикирлер болуп эсептелет. Ал эми чыгармачылыгы менен мурда эле К.Асаналиев белгилегендей олуттуу сүрөткерлердин катарынан орун алып, эгемендүүлүк жылдарында өзгөчө жигер менен иштеген Э.Турсуновдун көркөм-адабий туундулары кеңири жана ар тараптуу иликтөөгө муктаж экендиги атайын далилдөөнү талап кылбайт. Э.Турсуновдун чыгармачылыгы тууралуу дагы да арбын жазыларына ишенич артууга болот. Анткени Э.Турсунов - кай

жагынан алсаң да ушуга татыктуу автор.

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Сын сапары. -Фрунзе: Кыргызстан, 1970. -256-б.
2. Асаналиев К. Көркөм нарк. -Фрунзе: Кыргызстан, 1988. -235-б.
3. Байжигитов К. Кайчылаш жолдор. -Фрунзе: Кыргызстан, 1985. -107-б.
4. Ботояров К. Поэтика дүйнөсүндө. -Фрунзе: Кыргызстан, 1983. -144-б.
5. Егиналиев С. Балдарга арналган бир жыйнак. //Мугалимдер газетасы. 1956. 19-июнь.
6. Кулбатыров Д. Орус-кыргыз байланышы. -Фрунзе: 1967. -128-б.
7. Сыдыкова Р. “Кооз шумпай арбап паанаңан, колго түштү ууз жаш денең.” // Агым. -2008. -12-декабрь. -20-бет.
8. Эдилбаев К. Сөз тагдыры. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. -135-б.
9. Эркебаев А. Адабий мураска астейдил мамиле. //Советтик Кыргызстан, 1988. -11-август.